

„Rejtelmek ha zengenek”

Az (*m*)Színház próbájára már a közönség is beülhetett. A lepusztult Józsefvárosi Színház színpada rideg, szürke-fekete környezete időtlenné válik. József Attila utolsó kilenc hónapjának eseményei zajlanak szemünk előtt: fiktív képek és jelenetek öt színre és gordonkára. A színház: „struktúrán kívüli szabad csapat”. Illés Edit, a szerkesztő, dramaturg, rendező fogalmaz így. Ők vállalkoztak arra, hogy a programokkal zsúfolt József Attila Emlékévben értelmezzék, újrafogalmazzák és bemutassák József Attilának talán az egyik legérzékenyebb, legsebezhetőbb kapcsolatát: Kozmutza Flórával. Valóságos elemek keverednek a fikcióval, tudatosan törekednek arra a hatásra, hogy a nézőkben asszociációk sora induljon el.

Mintha József Attila reinkarnációja lenne az őt megjelenítő Soós Attila. Változékony, robbanékony, csendes szavával is meggyőző. Fizikai habitusában is hasonlít Attilára. Mondják a szereplők, hogy érezték a próbákon, mintha maga József Attila is jelen lett volna. Flóra (Halas Ada) hallatlan érzékenységgel, szerepbeli segíteni akarással, törődéssel, tiszta szép szövegmondással van jelen. Alázattal beszél erről a kapcsolatról. Nem akar mást mondani az agyonhallgatott, találgatásokra sokáig okot adó, félremagyarázott kapcsolatról, mint amit Illyés Gyuláné, Kozmutza Flóra könyvében (*József Attila utolsó napjairól*, 1987, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó) leírt. Az elhangzott szövegek zömében kettőjük levelezéséből és József Attila Flórához írt verseiből épülnek fel. A fiktív szövegek a „színházzá építés” kötőanyagai. A fikciót erősíti, hogy ember nagyságú, láthatóan ember mozgatta bábuk is megjelennek: dr. Bak Róbert pszichológus, Ignóus Pál, a *Nyugat* című folyóirat utolsó főszerkesztője és Illyés Gyula író, költő, később Kozmutza Flóra férje (Vince Marci megjelenítései).

A rendező megengedi magának, hogy például az így megjelenő Illyés Gyulát idős emberként ábrázolja, ahogy a mai generáció emlékszik rá. Flórának ekkor még nem volt kapcsolata későbbi férjével. Mégis, mintha az elhangzó szövegekből az embernek latolgatnia kellene, hogy József Attila vagy Illyés pártjára álljon. Mintha a rendező egyértelműen József Attilára szavazna. Nem kellene. Nincs szükség kényszerdöntésre. Különösen nem a napvilágra került dokumentumok ismeretében. Rendezői „fogásai” viszont tele vannak finom utalásokkal: Szántó Judittól kölcsönzött bőrönd jelenet, vagy a leheletfinom sál, melyet Tersánszky Józsi Jenő adott kölcsön Flórának, mikor Attilával hármásban sétáltak. Az előadásban ez a sál is poézissá lényegül. Hol felszáll, mint a lebegő füst, hol eltűnik. Ezernyi apró momentumból, szemcséből áll össze az előadás. Helye van itt a „lélek gordonkának” is, melyen Molnár Balázs játszik, visszafogottan, jelzésszerűen. Az előadásnak is ez a legfőbb jellemzője: az elegáns mértéktartás, a tiszta, sallangmentes versértelmezés és interpretálás. Tényi Anett (mint Szántó Judit, József Jolán, József Attila és Ignóus Pál takarítónője szerepeiben) is hozzájárul ehhez az élménydús előadáshoz, valamint Pollák László, mint a balatonszárszói állomásfőnök.

Illés Edit rendezésében érezhetően ott munkálnak Fodor Tamás színházában, a Stúdió K.-ban, valamint a szolnoki Szigligeti Színházban eltöltött évek tapasztalatai. A „szabad csapat” Hrabal *Világbiúfé* című darabjában debütált, helyet kért magának az erősen megosztott magyar színházi struktúrában.

Flóra

József Attila Flóra-verseinek mélyebb értéséhez szükséges azoknak az eseményeknek a számbavétele, melyek József Attilával történtek. Különösen így van ez Flórával való kapcsolatával. A találgatások, félreértések, félremagyarázások tisztázásában sokat segített Kozmutza Flóra 1987-ben megjelent könyve, valamint az e témában írt tanulmányok (Beney Zsuzsa, Janzer Frigyes stb.).

Kozmutza Flóra 1937. február 20-án találkozott először személyesen József Attilával Dániel Annáék lakásán. Sándor Kálmán szerkesztő, író hozta magával József Attilát a társaságba, és kérték fel őt, hogy az akkor igen elterjedt pszichológiai vizsgálatot, a Rorschach-tesztet készítse el. A személyiségvizsgáló teszt ekkor befejezetlen maradt. Jóval később, dr. Bagdi Emőke és dr. Láng Iringó klinikai pszichológusok dolgozták fel, természetesen „feltételezve” a hiányzó részleteket. Ebben az elemzésben kialakított személyiségképről írják: „A személyiség csak a fantázia szabadságában képes megélni a felszabadultság, tehermentesülés és «szabadság» érzését. Ezért valószínű, hogy a teremtő fantázia eszközeivel és produktumaival önmaga legfőbb lelki egyensúlyfenntartó módját dolgozta ki, amely megvédheti és megtarthatja a lelki egészség határai között.”

Dániel Anna így írt erről az első találkozásról: „József Attilának «bevégeztetett», amikor Flóra a maga arkangyali sugárzásában leült mellé a pszichológiai Rorschach-teszt pasztellszínű képeivel. Mindaz, amit fogantatásától kezdve a génjeiben hozott a költő, s amit át kell élnie, már bekerítette. Bezártság és kétségbeesett szabadulásvágy. Flóra mellett, a többiektől kissé félrehúzódva vagy inkább közülük kihasítva, fellobogott benne a remény, a megmentettség lehetősége a «semmi ágáról». Azt hiszem, nem Flórába volt ő szerelmes, hanem a saját érzésébe, amelynek Flóra volt a tárgya.” (*Újhold-Évkönyv*. 1986/1. Magvető Könyvkiadó)

Vajon mennyire csak „teremtő fantázia” eredménye a Flóra iránt viharos gyorsasággal fellobbanó szerelem? Van-e, volt-e ennek valóságalapja? Hatalmas intenzitással lobog fel Attilában a parázs. Utólag már értelmezhető, hogy ez a lángra lobbanás életét, sőt egész költészetét a csúcsra emelte. Azon az estén, a társaság kedvéért elszavalja többek között az *Ódát* is. Később vallja be, hogy ekkor ezt már igazából Flórának szavalta.

1936 végén Gyömrői Edit iránti szerelme kialszik. Hozzá írott versei – ha lehet ilyet mondani – talán nem a legnagyobb csúcsai költészetének, külön mély elemzést kívánna, hogy ez a kapcsolat mennyiben hordozta a férfi és a női szerelem elemeit, más vágyak kivetülését, mennyi benne az „anyakép” utáni vágyódás. Mintha a versteremtéshez szükséges erő apadt volna itt el. Talán ezért is van szüksége Attilának egy újabb kapcsolatra. Nagyon valószínű, hogy ekkor még nem heverte ki előző kudarcélményeit. Másnap már szerelmével ostromolja Flórát, sőt napok múltán – második találkozásuk alkalmával – már a házasság gondolatával áll elő.

Azon az estén, mikor megismerték egymást, Flóra megkapónak, egyéninek, eredetinek találta. Később könyvében így írja őt le: „Boltozatos, egyenletesen domború, magas homloka volt, fölötte dús, egy kicsit göndören, mereven álló gesztenyeszín haja, szépen metszett álla, közepén egy kis gödörrel. A szeme megindító: nagy dióbarna és diómetszésű, tűnődő, révedező, egy kicsit nyugtalan tekintettel. Két szeme közt szokatlanul erős redő. A hangja mély, férfias, meleg, nagyon szuggesztív.”

Első találkozásuk után két nappal József Attila telefonon kért találkozót Flórától. Erre február 24-én egy nagykörúti kávézóban került sor. Ekkor már verseket is hozott magával, majdnem mindegyikében Flóra nevével, sőt az egyikben a teljes nevét is kiírta. Flóra zavarba jött, és kérte, hogy a nevét hagyja ki. Nem akarta kilétét felfedni. „A név varázsa, ami Attilára mindig hatott, mint költőre, különös jelentőséget kapott. Verseit is sokszor, talán mindig egy szónak a felvetése indította el. «Flóra, ugye szép név?» – kérdezte tőlem Attila. «Igen, szép név.»” „Látod okos ember volt Móricz Zsigmond. Lánya is Flóra volt, Virág.” (Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*) A verseknek örült. Szenvedélyesen szerette a verseket: „Irodalmi mű volt számomra, költészet. Főképp, miután megjelent, nyilvánosságra került. Annyi emlék, élmény, régi és új keveredhetett a versben... Eszembe sem jutott a kéziratokat elkérni, annyira nem éreztem a magaménak” - írta később róluk.

„...megrendülten láttam, milyen viharszerű érzés fejlődött ki máris benne. Illetve nem akkor fejlődött ki... Arra gondoltam, egész élete készíthetett elő benne – nyilván már apja eltűnése, főleg anyja halála óta – egy anyapótló, megbízható, végtelen szeretet utáni sóvárgást” – folytatja.

Jól látja Flóra. Az Edit-szerelemben a szeretett nő és a vágyott anyakép olvad össze, vetül egymásra. Állandóan valamilyen pusztító-önpusztító indulat munkál bennük. A Flóra-versekben a szerelem mintha a halál elfogadásával ölelkezne. Mintha már minden reményen, várakozáson túl lenne. Az élet új dimenziókat nyer, paradox módon a halál közeledtét érezve: „Fontold meg jól, szíved milyen terhet vállal./ Én aki vele mind csak hadakoztam/ Kibékülnék a haragvó halállal”. (Flóra) A halál és a szerelem szenvedélyesen kapcsolódott egybe, de a halál nem lehet a szerelem következménye.

Attila részéről vulkáni gyorsasággal és erővel tör fel az érzés. Flóra részéről az aggodás, a féltés, a segíteni akarás dominál és az állandóan fel-felbukkanó kétely. Félelem az összetartozás elfogadásától. Intenzív kapcsolatuk valójában egy-két hónapig tartott: március-április hónapban. Ekkor hét verset írt Attila Flórához, ha a *Flóra* című verset külön önálló egységeknek tekintjük, akkor tizenegyet.

„Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!
E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szivemről,
mint sebről a kötést, te leoldtad – újra bizsergek.
Szól örökös neved árja, törékeny báju verőfény,
és beleborzongok, látván, hogy nélküled éltem.”

(*Flóra*, 1. Hexaméterek)

Flóra iránt érzett szerelme bizonyára hiteles volt, annak élte át, de az nem tudta lefedni, eltakarni a költészetének ebben a periódusában már erősen jelen lévő lemondás, végső kétségbeesés érzését: „kibékülnék a haragvó halállal”, vagy „Mert jó

meghalni. Tán örülnék” – írja ekkor. Sőt talán ezt a vágyakozást – érzést – még az új szerelem fölé is helyezi.

Egy igen keserű hangvétellű vers is születik ekkor, a *Reggeli fény*. Kinek küldi a gyűlölködő hangot, a szerelem hangjai mellett? A benne munkálkodó kettősséget már nem tudja, nem akarja egy versbe integrálni? Fegyelmezett forma, kétségbeesett tartalom:

„Ha reggeli fényben elindul a táj
remegése, fuvalma, a kecs puha bolyha,
s mert még teli szender, rajzik a báj
és mintha folyónknak a mélye se folya,

úgy játszik a felszín – szedd össze magad,
botor emberkém, hiszen én se gyanítnám,
hogy épp nem a hajnali mennybe ragad
e jól sikerült angyal-hamisítvány.”

A tudathasadásos elme jelei ezek? A *Reggeli fény* című versének hangvételét Flórának azzal a történettel magyarázta, hogy amikor Tersánszky Józsi Jenővel hármasan sétáltak, a hidegben az felajánlotta a sálját Flórának, aki elfogadta. Izgatottan már a halálra is gondolt, de hogy neki mondta, nem miatta, hanem az „egész életért”. Ekkor sírt Attila. Innen már egyenes út vezet a júniusban írt *Sas* című verséhez. Valamilyen idegenség érzés kerít bennünket hatalmába, amely belengi a Flóra-verseket.

„A mindenséget falja
csilló azúri csőre.
Vasmarka tépi, marja
a meleg húst belőle.

S a fogoly világ hullat
könnyes üvegszemekkel
vércseppes pihetollat.
Ez a pirosuló reggel.

E madár könnyű röpte
a létet elragadta.
Nincs magasság fölötte
és nincs mélység alatta.”

Talán, mert itt bizonyossággal tetten érhető a személyiség megbomlásának, a skizofréniának a jele is. Az év második felében írt nagy búcsúzó, integráló költemények ezeket a jegyeket már nem viselik magukon.

„Március végére József Attilával már ott tartottunk, hogy nemcsak egyre jobban becsültem értékes emberi tulajdonságaiért, nemcsak segíteni akartam és örömet neki, hanem vonzott a társasága, a vele való beszélgetés. Sürgetésére mégsem mertem igent válaszolni” – írja Flóra, majd később: „Ezen a tavaszi estén (április 16-án a Várban sétálgattak – V. K.) futott át rajtam először valami sejtelem, hogy

talán mégis ő lehetne az, akivel összetartozunk". Talán ez a pillanat volt kapcsolatuk csúcspontja.

„Rejtelmek ha zengenek,
őrt állok, mint mesékbe’.
Bebujtattál engemet
talpig nehéz hűségbe.”

(Rejtelmek)

Találkozásaik rövidültek, ritkultak, elsősorban Flóra elfoglaltsága miatt. Flóra ekkor, mivel nagyon szeretett volna gyógypedagógusként dolgozni, „díjazás nélküli gyakornokként” dolgozott dr. Szondi Lipót főorvosnál, a Gyógypedagógiai Főiskola laboratóriumában. Ez a munka – melyet igen lelkiismeretesen látott el – erősen lekötötte és mellette, hogy meg tudjon élni, külön nyelvórákat adott. Attila egyre hevesebben és türelmetlenebbül sürgette őt, hogy menjen hozzá feleségül. „Valakihez tartozni kell. Maga nélkül nincs semminek értelme. Nincs értelme annak sem, hogy írjak, annak sem, hogy éljek.” Emlékszik vissza Flóra József Attila szavaira.

„Úgy kellesz nekem, Flóra, mint falun
villanyfény, kőház, iskolák, kutak;
mint gyermekeknek játék, oltalom,
munkásoknak emberi öntudat.”

(Már két milliárd)

Ekkor Flóra már azt kezdte érezni, hogy „nem mondhatok neki nemet”. Attilának támaszra, segítségre van szüksége. Szeretné minél jobban megismerni őt. Érezte, tudta, hogy Attila nem tudná elviselni az elutasítást. Félrevezetni nem akarta.

Április végére Flóra súlyosan megbetegszik. Egy hónapot fekszik a Rókus Kórházban. József Attila kétségbe van esve, látogatja őt, virágot küld neki. Itt, a kórházban látogatja őt meg Illyés Gyula is. Még rokonszenvről sem adnak tanúságot. Olvasta József Attila verseit, bennük: „Flóra szeret”. Erről nem beszélnek. Flóra két nap múlva Mátraházára utazik egy szanatóriumba. Kettőjük kapcsolatának tükre lehet az ekkor folytatott levelezésük. József Attila leveleiből idézek: „...mert hiszen arra a szerelemre, amelyre hivatkozhatnék, nem hivatkozhatom, mert az a maga jóvoltából még csak képzeletben és logikában él, de nem váltottuk még valósággá.” „...magának az a dolga, hogy mindent, érti, még a legsúlyosabb bűnöket is bocsás-sa meg nekem, visszamenőleg is, meg előre is, az én dolgom az, hogy még a legpiciképp vonatkozásban sem legyek hűtlen és ne csaljam meg soha semmiben.” Ezekben a levelekben beszél édesanyjához fűződő kapcsolatáról is: „Csak most jöttem rá, hogy az anyám milyen rendkívüli módon szeretett, tudja, egy-egy pillantásában olyan sok gyöngédség volt.” „...Ő úgy szeretett, hogy ízt adott az ételnek és nemcsak életet, hanem életkedvet is...” Látható, hogy a két szeretett nő gyakran összefonódva is felbukkan.

Látogatását Mátraházára csak ígérte József Attila. Nem történt meg. Itt mód és alkalom lett volna kettőjük kapcsolatát nyugodtan tisztázni. Orvosai újabb pihenőt írtak elő. A szanatórium után Flóra még tíz napot töltött Budapesten. Gyakran találkoztak, sokat beszélgettek. Ezekre a beszélgetésekre emlékezve írja könyvében:

„Voltak neki bőven barátai, tisztelői, pártfogói; volt élettársa; voltak kisebb-nagyobb fellobbanásai, sőt nagy szerelme is; voltak és lehettek volna – erről írt és beszélt is nekem – csinos, fiatal, értelmes, mindenképpen megfelelő nők, akik szívesen vállalták volna a vele való életet. Sokszor tépelődtem, tépelődöm ma is, miért nem tudtak többet segíteni rajta, neki? Miért volt élete ilyen boldogtalan?”

Július 4-én Flóra szüleivel, testvéreivel Tihanyba utazik. Leveleket ír Attilának. Attila betegségével a Siesta Szanatóriumba kerül. Nem tudnak egymás állapotáról. József Attila betegségével könyvtárnyi irodalom foglalkozik, erre most nem kívánok kitérni. Flóra leveleire nem válaszol, csak július 20-án keltezett levelében ad hírt magáról: jól van és tervezi, hogy leutazik hozzá Tihanyba. Hiába várják, csak az újabb levél érkezik, hogy ismét a Siestában van. „...ha igazán szeret, akkor mindent rendbe lehet még hozni. Talán nem is leszünk egyedül, ha nagyon szeretjük egymást, mások is vannak így.” „Nagyon szeretnék rendes és egészséges ember lenni és nemcsak magáért, hanem az egész világért.” Szinte naponta váltottak ekkor levelet. Ezeknek a leveleknek nagy részét a háború pusztítása elsodorta.

Augusztusban – annak ellenére, hogy igyekeznek titkolni – kitudódik a világ számára, hogy Attilát a szanatóriumban kezelik. A közvélemény a „bolond” stigmáját ragasztja rá. Már annak minősítik. Ezután írt verseiben sorra megjelenik a „bolond” szó is: „Drága barátaim, kik gondoltok még a bolonddal” (*Drága barátaim...*) Ez a tény az élet és halál közti választás dilemmájában egyértelműen az utóbbi felé billenti a mérleget.

„Én állat volnék és szégyentelen,
nélkületek, kik játszotok velem –
Köztetek lettem bolond, én a véges.
Ember vagyok, így vagyok nevetséges.”

Utolsó verseiben, melyek a *Költőnk és kora* cíművel kezdődnek, tetten érhetően már a halálra készülődik.

Augusztus 14-én Flóra vonattal Pestre érkezik és rögtön a Siestába siet, hogy Attilát meglátogassa, de az orvosok azt tanácsolják, hogy ne találkozzon vele. „Végtelenül elkeserít, hogy magát nem engedték be hozzám. Nagyon szomorú vagyok, hol sírok, hol nem. Talán már nem is lesz belőlem ember” – írja 16-i levelében Attila. 20-án már ezt: „Azzal fenyegetnek, hogy «megcsöveznek» – hát sem ettől, sem sajnos mástól sem félek. Esetleg becsuknak a bolondok közé – ott sem fogok enni, azzal sem érnek el semmit. Nagyon szeretném, ha magát magam mellett tudnám, átvitt és közönséges értelemben egyaránt. Talán nem is kellene így elpusztulnom, ha maga mellett volna.”

József Attila állapota egyre jobban romlik. Szeptember 3-i látogatásán izgatott kérdésére, hogy hozzá megy-e feleségül, Flóra igennel válaszolt. Attila zokogott és azt mondta: „Meggyógyulok most már, itt az igazi orvosom.” „...szívemben iránta csak jóakarát, aggodás, segítőkészség és szeretet volt” – mondja Flóra. Minden szavát komolyan vette, eltökélten próbálta megmenteni. Levelei egyre inkább a zavarodottság jegyeit hordozták. Sokszor vált beszéde bizarrá, komollyá: „Nem (tudom) mi a képzelődésem, mi a valóságom” – írja ekkor maga is.

Flóra is vergődik. Nemrég esett át súlyos betegségeken, önmagát is fenn kellett tartania és biztos támaszt is kellett nyújtania József Attila számára. Az orvosok csak heti két látogatást engedélyeztek számára és azoknak az idejét is szűkre szabták.

Ignotus Pál is arra kéri, hogy legyen Attila felesége. Úgy látta, ha nem így történik, az végzetes lehet a költő számára. Még nem látott soha senkiben ilyen nagyságú és hevességű érzést. Ismerve József Attila korábbi kapcsolatait, azokkal ez össze nem hasonlítható. Igazából csak ez a gondolat élte. A felelősség egyre nagyobb súlyát helyezte rá. Ő pedig bizonyos volt abban, hogy József Attilának az egész életét kell átrendeznie: munkát kellene kapnia, biztos megélhetést kell számára biztosítani. Az ország egyik legjelentősebb, legérzékenyebb költője nem élhet létbizonytalanságban. Flóra jól látta azt is, amit Attila szintén megfogalmazott: mint feleség legyen „egy személyben meghalt édesanyja és hű felesége.”

Az orvosok egyre kevesebb időt engedtek a látogatásra, erről azonban Attila nem tudhatott. Öngyilkos akart lenni. Panaszkodott, sírt, kesergett. Flórában a szenvedés felkeltette a segíteni akarást. Kitörései nem riasztották el. Szakember volt maga is.

Október közepén találkozik május óta újból Illyés Gyulával. Most vetődik fel benne először a gondolat, hogy „nem volna reménytelen talán Illyés Gyulával az összetartozásuk...”

Attila mindenkire féltékeny, akivel Flóra találkozik: Bak doktorra, Hatvany Bertalanra, de leginkább Illyés Gyulára. Dühkitörései alkalmából előfordult, hogy már fojtogatta őt. „A veszély talán reális volt, de mégsem ijedtem meg. Nem félttem tőle.”

Az orvosok azt javasolják – miután gyógykezelése a szanatóriumban befejeződött -, hogy utazzon le nővéréhez Szárszóra. November 3-án kérte Illyés Gyulát, hogy látogassa meg őt. Illyés és Flóra előtte találkoztak és tisztázták, hogy Flóra Attilához tartozik. József Attila nemcsak Illyés Gyulát, hanem Szabó Lőrincet, Kodolányit, Kassákot is magához kérte, akik el is mentek a találkozóra. Illyés és József Attila őszintének induló, de elhidegülő kapcsolatát sok félreértés és félremagyarázás terheli. Illyés szerette és tisztelte József Attilát, költészetét a legmagasabban értékelte. Flóra és Attila kapcsolatát is tiszteletben tartotta, megakadályozni, gátolni azt még egy gesztus erejéig sem akarta. Igazolással Illyés verstöredékét idézem, melyet József Attila halála után írt, és Kozmutza Flóra is közöl könyvében:

„Nyultál azért, kit én találtam,
vitted volna magadnak
a köd-világba hogy csatádban
segítsen tántorgó agyadnak
én oda adtam volna és ő
ment is – szivnél különb a lélek
de lett minden egyszerre késő
berántott a köd karma téged –”

November 4-én kikísérte Attilát a pályaudvarra, aki Jolánnal együtt leutazott Szárszóra. Ő csak november 28-án tudott leutazni hozzá látogatóba. Attila várta őt

az állomáson. Két új versét is átadta neki: a *Karóval jöttél...*, és az *Íme hát megleltem hazámat...* kezdetűeket.

„Szerettél? Magához ki fűzött?
Bujdokoltál? Vajjon ki űzött?
Győzd, ami volt, ha ugyan győződ,
se késed nincs, se kenyered.

Be vagy a Hét Toronyba zárva,
örülj, ha jut tüzelőfára,
örülj, itt van egy puha párna,
hajtsd le szépen a fejedet.”

És az utolsó versében:

„Íme, hát megleltem hazámat,
a földet, ahol nevemet
hibátlanul írják fölébem,
ha eltemet, ki eltemet.
.....
Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot
már végképp másoknak remél.”

Búcsúzás ez, melyet Flóra akkor még nem olvasott ki belőlük. Hétfőn közlésre leadta a *Szép Szó* szerkesztőségébe. Mikor hazafelé a vonat elindult, Attila még utána kiáltott: „Karácsonykor esküszünk!”

December 4-én értesült Ignotus Páltól József Attila haláláról. Aznap kapta kézhez búcsúlevelét is:

„Kedves Flóra!

Bocsásson meg nekem. Hiszek a csodákban. Számomra csak egy csoda lehetséges és azt meg is teszem. Tudom, hogy szeretted, tudta, hogy szeretem. A többi nem rajtunk múlott. «Aztán mit sírsz, ha sorsunk írva van már!» – ezt Kosztolányi írta.

Csókolom a kezét és sok barátsággal, szeretettel üdvözlöm...

Attila

U.i. Kérem, vasárnap ne jöjjön.”

A temetésen nem volt jelen.

„Nem éreztük magunkat Illyés Gyulával szabadnak. Attila halála... talán még kegyetlenebb kard lett közöttünk” – írja Flóra. Illyés is csak 1938-ban vált el feleségétől: „Házasságom nem volt boldogtalan. Épp csak nem nekem való” – írta ő. Kapcsolatukat sokáig rágalom, sőt gyűlölet övezte. Titokban házasodtak össze.